

Karolina Madeja<http://orcid.org/0000-0002-2090-0239>

Uniwersytet Jagielloński

karolina.madeja@gmail.com

DOI: 10.35765/pk.2021.3504.15

---

*Ritu paganorum vivere. O przyczynach buntów
przeciwko chrystianizacji Węgier*

STRESZCZENIE

Artykuł przedstawia dotychczasowe poglądy badaczy na kwestię przyczyn wybuchu buntów pogańskich na Węgrzech (ok. 997, 1046, 1060/1061). Miały być one niezwiązane bezpośrednio z religią, a skupione na próbie odzyskania władzy przez dawnych naczelników plemiennych lub na chęci zrzucenia nowych obciążeń materialnych przez społeczeństwo. Autorka wykazuje, że propozycje te były niezadowolające i sprzeczne z wymową źródeł, wobec czego proponuje szersze spojrzenie na zagadnienie. Chrystianizacja rozpoczęta przez Stefana I Świętego (997–1038) i kontynuowana przez jego następców cechowała się znaczną gorliwością i przymusem, połączona była również z przemocą sankcjonowaną przez nowe prawa. Nakazy oraz zakazy wynikały z religijnej postawy panującego i napotykały opór o podobnym charakterze. Zbyt wąskie jest postrzeganie religii tylko jako doktryny i światopoglądu, które wobec nieznacznej ewangelizacji (brak kadry, trudności językowe) nie mogły stanowić kwestii spornych. Istotę religii konfrontowanej z chrześcijaństwem upatrywać należy w rytuałach oraz sankcjonowanym sakralnie porządku społecznym i władzy.

SŁOWA KLUCZE: chrystianizacja, bunty pogańskie, Węgry, średniowiecze, Stefan I Święty

ABSTRACT

Ritu paganorum vivere. On the Causes of Rebellions Against the Christianization of Hungary

The article presents views of researchers on the issue of the causes of the outbreak of pagan rebellions in Hungary (c. 997, 1046, 1060/1061). They were supposedly not related to religion directly, but focused on the attempts of former tribal chieftains to regain power, or on the desire of the population to shed recently introduced material burdens. The author shows that these proposals were unsatisfactory and contradictory to the sources, and therefore proposes

Sugerowane cytowanie: Madeja, K. (2021). *Ritu paganorum vivere. O przyczynach buntów przeciwko chrystianizacji Węgier*. © *Perspektywy Kultury*, 4(35), ss. 237–250. DOI: 10.35765/pk.2021.3504.15.

Nadesłano: 09.07.2021

Zaakceptowano: 28.09.2021

a broader view of the issue. The Christianization, initiated by King Saint Stephen (997–1038), and continued by his successors was characterized by great zeal and coercion, combined with violence sanctioned by new laws. Rules and prohibitions resulted from the religious attitude of the ruler and were met with resistance of a similar nature. It is too narrow a perspective to perceive religion just as a doctrine and a worldview, which, in view of the scarce evangelization (lack of personnel, language difficulties), could not have been a matter of conflict. The essence of religion confronted with Christianity should be sought in the rituals and the sacredly sanctioned social order and power.

KEYWORDS: Christianization, pagan rebellions, Hungary, Middle Ages, King Saint Stephen

Wiele napisano na temat chrystianizacji Węgier, a przede wszystkim o jej inicjatorze – Stefanie I Świętym (997–1038), kanonizowanym w 1083 r. i zwanym apostołskim królem (Györffy, 2013; Kristó, 2000; 2001; Veszprémy, 2002)¹. Wśród prac dotyczących licznych aspektów tego zagadnienia zaskakuje, jak niewiele uwagi poświęcono kwestii oporu wobec wprowadzania nowej religii. Można odnieść wrażenie, że historycy dość bezkrytycznie podchodzą do hagiograficznych przekazów o chrystianizacyjnych sukcesach samego Stefana oraz jednego z węgierskich biskupów, św. Gellérta, których wysiłki miały doprowadzić do nawrócenia Węgrów – mimo iż te same przekazy zawierają treści przeczące takiej wizji (*Legenda Sancti Stephani regis...*, wyd. 1938; *Legenda Sancti Gerhardi episcopi*; wyd. 1938). Biskup stał się wszakże męczennikiem zabitym przez pogan jesienią 1046 r., a król po śmierci syna w 1031 r. miał problem z wyznaczeniem następcy, gdyż wśród jego własnych krewnych brakowało dobrych chrześcijan (*Simonis de Keza Gesta Hungarorum*, wyd. 1937; *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, wyd. 1937). Przekazy kronikarskie piszą wprost o dwukrotnym powrocie Węgrów do pogaństwa – w czasach króla Andrzeja I (w 1046 r.) oraz w czasach króla Béli I (ok. 1060/1061 r.). Ten drugi epizod, według Szymona z Kezy (wyd. 1937, s. 180), trwać miał aż rok. Treść żywotów św. Stefana pozwala dostrzec wydarzenia o podobnym charakterze już na samym początku jego panowania, jeszcze przed koronacją królewską w 1000/1001 r. Opisy buntów pogańskich (węg. *pogánylázadások*) utrwalone zostały oczywiście przez chrześcijan, dlatego nie dostarczają bezpośrednich informacji odnośnie do przyczyn ich wybuchu. Czy możliwe jest w takim wypadku określenie, przeciwko czemu konkretnie buntowali się Węgrzy – czy były to kwestie światopoglądowe,

1 Przytaczam jedynie najważniejszą i nowszą literaturę poświęconą Stefanowi I Świętemu i chrystianizacji Węgier, w której znajdują się odniesienia do prac bardziej szczegółowych.

metody, jakich używano w procesie chrystianizacji, czy też powody niezwiązane z religią? Na to jakże istotne dla procesu formowania państwa i społeczeństwa pytanie usiłowali wyczerpująco odpowiedzieć tylko nieliczni węgierscy mediewiści.

Do czasu opublikowania pierwszej – i wciąż jedynej – pracy poświęconej tzw. pogańskim buntom na Węgrzech (Kristó, 1965) zagadnienie poruszane było tylko marginalnie przy okazji syntez dziejów państwa. Historycy nie analizowali zatem krytycznie ani przebiegu, ani przyczyn wydarzeń, a tylko wzmiankowali je bądź relacjonowali w ślad za przekazami źródłowymi (Pauler, 1899; Hóman, 1928). Niekiedy pozwalali sobie na wzbogacenie opisu o własne poglądy na rzeczywisty charakter wystąpień. Sytuacja ta skłoniła Gyulę Kristó do wypełnienia luki historiograficznej i konfrontację z zapatrywaniami poprzedników, których podzielił na dwie grupy: historyków burżuazyjnych oraz marksistowskich. Ci pierwsi widzieli w buntach pogańskich walki narodowe o zrzućenie obcej zależności, zaś drudzy – opór przeciwko polityce kościelnej i ciemnieniu klasy pracującej. Jak widać po zastosowanym przez uznanego mediewistę słownictwie, również jego praca nie była wolna od ideologii dominującej w chwili pisania tekstu. Trudno się zatem dziwić, iż głównym wnioskiem w kwestii przebiegu i przyczyn buntów pogańskich było dostrzeżenie w nich przede wszystkim walki z budową państwa feudalnego, centralizacją władzy oraz obciążeniami materialnymi. Wbrew narzucającej się perspektywie, badacz nie położył nacisku na masowość wystąpień, a na przewodzące im jednostki. Przywódcę największego i najlepiej poświadczanego źródłowo buntu z 1046 r., Vateę, jednego z zabójców św. Gellérta, nazwał reliktem pokonanych wcześniej przez Stefana I Świętego naczelników plemiennych, który dążył do odzyskania niezależności własnego władztwa. „Bunty pogańskie” miały być zatem w rzeczywistości bojami jednostek o utraconą w toku reform Stefana pozycję. Dopiero wystąpienie z 1060/1061 r. uznał badacz za masowe, określając je jako przejaw walki klasowej, której przewodził niezadowolony element zdeklasowany. Tym razem, ponownie wbrew wymowie kronik, zaprzeczył, aby na czele buntu stał syn Vaty, Janus, gdyż w jego wizji po stłumieniu buntów naczelników plemiennych nikt nie dysponowałby już odpowiednim zapleczem. Gy. Kristó uznał wobec tego, że tzw. bunty pogańskie nie miały religijnego tła, a ideologia pogańska wystąpiła w nich jedynie jako dodatek, wobec czego określanie ich w ten sposób jest niepoprawne.

Podjęcie do zagadnienia w ten sposób należy określić jako dyskredytujące wszystkie źródła pisane mówiące o buntach oraz tworzące narrację opartą na wielu pozaźródłowych hipotezach. Gy. Kristó, dążąc do wykazania swojej tezy, nie odniósł się w zasadzie do wymienianych w węgierskich przekazach żądań buntowników. Należały do nich: życie na sposób

pogański (*ritu paganorum vivere*), zabicie biskupów i duchownych (*episcopos et clericos occidere*), niszczenie kościołów (*ecclesias devastare*), porzucenie wiary chrześcijańskiej (*fidem Christianam abicere*) oraz czczenie idoli (*ydola colere*), a także – najpewniej tożsame z poprzednimi – przywrócenie obyczaju ojców (*ut ritus patrum nostrorum reassumatur*). Badacz sprowadził je wszystkie do kwestii uwolnienia się od ciężarów podatkowych połączonej z zabijaniem poborców danin (*decimator trucidetur, penitus abolenda sint collecta*), co wiązało się z wymordowaniem duchowieństwa uznanego za część aparatu przymusu. Tymczasem ten aspekt buntów wymieniają jedynie kroniki spisane ok. 300 lat po wydarzeniach², rozszerzając pozostałe przekazy, w których podobnych informacji nie znajdujemy. Najwcześniejsze z nich, współczesne zajściom roczniki niemieckie (*Annales altahenses maiores*, wyd. 1891), uwzględniające informacje zbiegów z Węgier ogarniętych buntem, piszą o zamordowaniu króla Piotra Orseolo przez „pogan” i „okrytych hańbą” (*pagani et ignominiosi*), którzy następnie – za pozwoleniem nowego władcy, Andrzeja I, na postępowanie wedle własnej woli – brutalnie wymordowali całe węgierskie duchowieństwo poza trzema biskupami. To zewnętrzne spojrzenie na sytuację na Węgrzech oczywiście powodować mogło błędy poznawcze i przypisanie buntownikom fałszywych pobudek, zinterpretowanych jako wystąpienie przeciwko religii chrześcijańskiej. Powstały na Węgrzech żywot św. Gellérta, którego tekst w znacznej mierze jest tożsamy z fragmentem czternastowiecznych kronik³, także milczy na temat danin oraz ich poborców. Buntujący się Węgrzy chcieli, zgodnie z przekazami niemieckimi, wymordowania duchowieństwa i niszczenia kościołów, jednak przede wszystkim żądali powrotu do pogańskiego sposobu życia i porzucenia chrześcijaństwa. Mimo iż sformułowania te można uznać za schematyczne i niekonkretne, to jednak trudno odrzucić je stanowczo i kategorycznie jako nieodpowiadające rzeczywistości. Autorzy chrześcijańscy nie musieli znać szczegółowo wierzeń lokalnych, aby wiedzieć, że doszło na ich tle do

- 2 *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV* spisane zostały w wieku XIV, jednak bazują na wcześniejszych, zaginionych przekazach. Według węgierskich badaczy pierwotna treść, przekształcana w późniejszych wiekach, pochodzi z przełomu XI i XII w. (Kristó, 1994; 2002). Szczegółowość opisów wydarzeń z tamtych czasów rzeczywiście zdaje się o tym świadczyć. Kronikarze dostosowywali jednak treść i słownictwo pod współczesnych sobie odbiorców, dlatego wiele fragmentów zostało przeformułowanych.
- 3 Oryginalny żywot biskupa musiał zostać spisany w związku z jego kanonizacją w 1083 r., jednak wersję zachowaną do naszych czasów spisano na zlecenie Elżbiety Łokietkówny i zawiera ona już datę jej śmierci (1381), a tym samym jest późniejsza od tekstów kronik. Hagiografia przechowała jednak prawidłową genealogię Arpadów, którą kroniki zaklamują, w związku z czym musiała się opierać na innym źródle, niewykluczone, że wcześniejszej wersji żywotu (Kristó, 2002).

konfliktu. Interpretując wystąpienia jedynie jako sprzeciw wobec obciążeń fiskalnych, dojść można by do kuriozalnego wniosku, jakoby życie na sposób pogański oznaczało życie bez uiszczania danin, a życie na sposób chrześcijański równało się głównie utrzymywaniu instytucji kościelnych. To podejście skrajnie jednowymiarowe i powierzchowne. Wśród przyczyn wybuchu buntów jak najbardziej wystąpić mogły przyczyny czysto materialne i powiązane z obciążeniami, jakie niesła nowa religia, jednak w świetle przekazów źródłowych nie była to kwestia najistotniejsza, a może wręcz marginalna.

Kolejny z badaczy, Zoltán Kosztołnyik, wskazując na fiasko przymusowej chrystianizacji Węgier przez Stefana I Świętego, za główną przyczynę buntu z 1046 r. uznał niezadowolenie „baronów” (Kosztołnyik, 1974). Mieli oni czuć się urażeni i pominięci przez króla, który opierał się na obcych doradcach – zaproszonych z zachodniej Europy duchownych i rycerzach. Uprzywilejowanie przyjezdnych, nieznających lokalnego języka, spowodowało sprzeciw wobec wizji i reform Stefana, które nie były konsultowane z Węgrami. Zamysłem króla miało być natomiast ujednoczenie heterogenicznego społeczeństwa pod względem religii. Istotne spostrzeżenie o niejednorodności etnicznej ówczesnej populacji zamieszkującej Węgry nie zostało niestety rozwinięte. Badacz zwrócił uwagę także na inną niezmiernie istotną kwestię: barierę komunikacyjną, jaka spowalniała lub wręcz uniemożliwiała ewangelizację społeczeństwa. Duchowni korzystać musieli z usług tłumaczy, o czym rzeczywiście informuje żywot św. Gellérta. Tym samym przyznać należy, iż prawdziwy konflikt światopoglądowy, pojmowany jako niezgoda na treści ideowe nowej religii, nie mógłby wystąpić raczej na większą skalę. Dla Z. Kosztołnyika źródłem buntu była niechęć węgierskich możnych do obcych oraz urażona duma.

Podobnie jak w przypadku pracy Gy. Kristó, w ujęciu Z. Kosztołnyika razi pominięcie masowego charakteru buntów pogańskich. Źródła ukazują ogromne rzesze Węgrów (*universa multitudo Ungarorum*), które domagają się od Arpadów realizacji swoich żądań, jawnie sprzeciwiając się chrystianizacji. Nie sposób zredukować tłumów do jednostek ani warstwy „baronów”. Nawet przyjmując założenie o manipulacji ludnością na cele interesów osobistych, jej żądania nie tracą istotności, gdyż wskazują na powszechną motywację poparcia czyjejs sprawy. Zdziwiający jest również w przypadku obu badaczy pomijanie przywódców buntów lub odmienne interpretowanie ich roli. Z. Kosztołnyik nie wspomina nawet imienia Vaty. Tymczasem kroniki węgierskie, przytaczając informacje za „starożytnymi księgami o dziejach Węgrów” (*Est autem scriptum in antiquis libris de gestis Hungarorum*), dowodzą długiej pamięci o czynach zarówno Vaty, jak i jego syna Janusa. Zakazywano mianowicie chrześcijanom żenić się z kobietami pochodzącymi z ich rodu, gdyż odwiedli oni

Węgrów od wiary chrześcijańskiej (*isti tempore gratie Vngarorum populum a fide Christi averterunt*). Pamięć o wydarzeniach z udziałem Vaty i Janusa dotyczyła zatem jak najbardziej kwestii związanych z religią i przelożyła się na długotrwałe sankcje społeczne. Żaden z badaczy nie odniósł się również do postaci uwiecznionej w przekazach w sposób zaskakująco bogaty⁴ – księcia Leventego, starszego brata Andrzeja I i Béli I (Tóth, 1985). Aż do śmierci w czasach buntu z 1046 r. miał on pozostać pogańcem (*catholice non vixit*) i pochowano go „na sposób pogański” (*more paganismo*). Kronikarz wyraził wręcz ulgę, iż Levente zginął, ponieważ w innym wypadku Węgry niewątpliwie powróciłyby do pogaństwa (*si diutius vixisset et regni potentatem obtinuisset, sine dubio totam Hungariam paganisma ydolatria corrupisset*). Przekazy oparte na tradycji dworskiej poświadczają zatem, że w 1046 r. członek dynastii Arpadów, który do objęcia władzy miał zapewne największe prawa, był przeciwnikiem chryścianizacji i mógł rzeczywiście stanowić nadzieję dla społeczeństwa, które chciało „żyć na sposób pogański”.

Problemem zawartości ideologicznej żądań buntowników zainteresował się dopiero László Szegfű. W swojej pracy zatytułowanej *Lud Vaty* (Szegfű, 1980) zwrócił uwagę na podstawowy problem przy interpretacji przekazów źródłowych: ich ogólnikowość oraz mętność. Nie jesteśmy w stanie z całą pewnością stwierdzić, czym miało być „życie na sposób pogański” (*ritu paganorum vivere*) albo „przywrócenie pogańskich tradycji” (*traditio resumatur paganisma*). Hagiografia oraz kroniki informują jedynie o konkretnym sposobie uczesania charakteryzującym Vate – ogoleniu głowy i pozostawieniu trzech warkoczy – oraz o jedzeniu koniny⁵. L. Szegfű skupił się zatem na zachowanym kazaniu autorstwa św. Gellérta, w którym biskup wymienił cechy herezji rozprzestrzeniającej się w Węgrzech tuż przed wybuchem buntu w 1046 r. (*Deliberatio supra hymnum trium puerorum*, wyd. 1978). Ponieważ opis ten odpowiada założeniom ruchu bogomilskiego, jaki rzeczywiście mógł się rozwijać na południowo-wschodnich Węgrzech przy granicy z Bułgarią, gdzie mieściła

4 Tradycja dynastyczna Arpadów wypuklała ich katolickość i manipulowała genealogią, aby nie ukazać konfliktu między Stefanem I Świętym a ojcem Leventego, Andrzeja I i Béli I. Zaskakujące jest zatem, że nie pominięto w relacjach pogańskiego księcia, który nie objął władzy, a w dodatku przechowano dokładne informacje o miejscu jego pochówku.

5 Spożywanie koniny również może być informacją schematyczną i przedstawiającą raczej wyobrażenie chrześcijańskiego pisarza o grzesznych zwyczajach pogańskich niż rzeczywistość. Mimo iż w religiach ludów tureckich i stepowych, np. Buriatów, rzeczywiście występują ofiary z konia połączone ze spożywaniem jego mięsa (Wasilewski, 1985; Hoppál, 2009), to jedzenie koniny jako występki przeciwko chrześcijaństwu notują średniowieczne irlandzkie księgi pokutne (Kanony Irlandzkie, wyd. 2011, s. 49) i dotyczyło również Germanów, przeciwko czemu zwracał się papież Grzegorz III (Piekarczyk, 1968, s. 111).

się siedziba Gellérta, Csanád – badacz do buntujących się „pogan” dołączył bogomilców. Chęć zrozumienia szczegółowej ideologii, która przyświecać miała pogańskiej części buntowników, doprowadziła natomiast do powstania pracy na temat dziedzictwa duchowego dawnych Węgrów (Szegefű, 1996). Próba rekonstrukcji rodzinnych wierzeń węgierskich jest oczywiście hipotetyczna i dyskusyjna. Wzmianki historyczne na temat religii Madziarów są jeszcze bardziej skromne niż te dotyczące religii słowiańskiej. Posiłkowanie się danymi etnograficznymi, a także tworzenie analogii do religii ludów stepowych i ugrofińskich, niesie ze sobą ryzyko wytworzenia obrazu, który nie w pełni odpowiada ówczesnym realiom. Może być raczej obrazem wierzeń i rytuałów zapożyczonych w późniejszych wiekach od innych grup etnicznych, które żyły w otoczeniu Węgrów lub pod ich władzą (Pócs, 2017).

Kwestia podniesiona przez Z. Kosztolnyika, jak również przez L. Szegefű – wieloetniczności społeczeństwa zamieszkującego Węgry w XI w. – jest niezwykle istotna i problematyczna w rozważaniach nad przyczynami buntów. Kto bowiem zwracał się przeciwko wizji Stefana I Świętego? Czy poprzez Węgrów (*Hungari*) i Węgry (*Hungaria*) kronikarze rozumieli rzeczywiście etnicznych Madziarów, czy też więcej grup ludności obecnych w granicach państwa? Były to nie tylko inne ludy stepowe, jak Pieczyngowie czy Kabarzy, ale również w znacznej mierze Słowianie. Co więcej, Słowianie żyjący na terenie dawnego państwa wielkomorawskiego oraz innych organizmów państwowych, jak np. Księstwo Błatneńskie, czyli potomkowie społeczeństw objętych działalnością Konstantyna-Cyryla i Metodiego. Na terenie Węgier w XI w. przebywać mogły zatem relikty ludności schryścianizowanej, lecz nie w „poprawnym”, łacińskim obrządku. To właśnie wśród nich L. Szegefű dopatruje się zwolenników ruchu bogomilskiego, którzy dołączyli do buntu Vaty w 1046 r. Jego hipotezę umacnia użycie przez biskupa Gellérta określenia *methodianiste* na opisanie grupy obecnej na Węgrzech.

Kwestia wieloetniczności nierozzerwalnie związana jest z problemem barier językowych, jakie napotykała działalność ewangelizacyjna. Dopiero szkoła katedralna utworzona przez biskupa Gellérta w latach 30. XI w. rozpoczęła kształcenie kadr zdolnych do nauczania o nowej wierze wśród ludności lokalnej. W jakim języku jednak nauczano? Znakomita większość słownictwa węgierskiego związanego z religią chrześcijańską jest pochodzenia słowiańskiego, nie łacińskiego⁶. Poza tak znaczącą kwestią trudności językowych nie mniejszym problemem było zderzenie zupełnie odmiennych sposobów postrzegania świata. Jak w odniesieniu do dawnej wsi polskiej wykazał Czesław Hernas (1965), nawet

---

6 Są to m.in. słowa *pap* – ksiądz, *szent* – święty, *csoda* – cud, *pokol* – piekło, *kereszt* – krzyż.

ewangelizowana w swoim własnym języku ludność na abstrakcyjne treści religijne, odległe od życia codziennego, reagowała przynajmniej niezrozumieniem, o ile nie wyśmianiem lub nawet profanacją. Czy wobec tego możliwe było realne nawracanie Węgrów oraz powstanie jakichkolwiek polemik i konfliktów na tle światopoglądowym? James C. Russell, zajmując się problemem konwersji Germanów na chrześcijaństwo (Russell, 1996), ustawił je w opozycji do „akceptującej świat” (*world-accepting*) religii germańskiej jako religię „odrzucającą świat” (*world-rejecting*), a tym samym – pod względem oferowanej wizji rzeczywistości – uznał za nieatrakcyjne dla ewangelizowanych społeczeństw. Ujęcie to może być adekwatne również dla zestawienia religii Węgrów z chrześcijaństwem. Wątpliwe zatem, aby do wybuchu buntów przyczyniły się w znaczącym stopniu kwestie światopoglądowe.

Nora Berend, József Laszlovszky i Béla Zs. Szakács (2007) zwrócili uwagę na niezmiernie istotną kwestię łączącą się z pogańskimi buntami, której nie poruszyli wymienieni dotąd badacze. Mianowicie jako przyczynę wystąpień wskazali przymusowy, a nie dobrowolny, charakter chrystianizacyjnych działań Stefana I, wyrażony w dodatku w formie praw sankcjonujących przemoc wobec poddanych niechętnych chrystianizacji. Do naszych czasów zachowały się dwie księgi praw Stefana (Závodszky, 1904), z których pierwszą bez wątpienia uznaje się za jego dzieło, zaś drugą za nieco późniejszy zbiór (Jánosi, 1996). Chociaż prawa nie przetrwały w komplecie, to wśród znanych nam rozdziałów wiele dotyczy właśnie kar w związku z praktykami religijnymi i pokazuje głęboką ingerencję władcy w życie społeczeństwa. Sam Stefan we wstępie do statutów wyjawiał przyświecającą mu intencję: usilne szerzenie wiary chrześcijańskiej jako król z łaski Boga, co wyraziły nadane ludowi prawa zgodne z moralnością chrześcijańską. Co również znamienne, pierwszy rozdział z I księgi praw dotyczy szczególnie stanu dóbr kościelnych jako najważniejszych w państwie, gdyż należących do Boga. Osoby kwestionujące ten stan rzeczy lub próbujące zmienić zdanie króla skazane były na utratę swojego urzędu. Kolejne rozdziały mówią o szczególnej pozycji duchowieństwa chrześcijańskiego. Tożsame z tą postawą treści zawierają sformułowane przez Stefana *Przestrogi* do następcy tronu (*Libellus de institutione morum*, wyd. 1938). Najważniejszym dążeniem króla powinno być zachowanie wiary katolickiej, a następnie umacnianie stanu duchownego i szanowanie biskupów. W gruncie rzeczy ta gorliwa postawa umocniona prawodawstwem oznaczała utworzenie państwa wyznaniowego o znamionach teokracji.

Trzynasty rozdział praw Stefana mówi o zachowaniu wiary chrześcijańskiej. Jakielkolwiek przewiny względem religii osądzać miał biskup, a w razie nieskuteczności zadanych pokut, oskarżony trafiał przed sąd

królewski, którego zadaniem była obrona chrześcijaństwa. Rozdziały ósmy i dziewiąty traktują o przymusie uczęszczania na niedzielną mszę i zakazie pracy w niedzielę. Duchowni i żupani mieli nakazywać ludności udanie się do kościołów pod groźbą chłosty oraz hańbiącej kary ścięcia włosów. Jeśli zaś duchowny, żupan lub ktokolwiek wierzący dostrzegł człowieka pracującego w niedzielę, miały mu zostać odebrane woły, konie lub narzędzia użyte do pracy. Rozdział dziewiętnasty stanowił, iż za nieuważanie lub rozmowy podczas niedzielnej mszy możniejsi mieli zostać wypędzeni z kościoła, a ludzie niższego stanu – związani w przedsionku i publicznie wystawieni na chłostę oraz ścięcie włosów. Nieprzestrzeganie postów, według rozdziałów dziesiątego i jedenastego, skutkowało postem tygodniowym. Kobiety uznane za czarownice, w myśl rozdziału trzydziestego trzeciego, oddawano duchownym, aby pościły i poznawały wiarę, a jeśli nie odniosło to skutku – wypalano im znak krzyża na piersiach, czole i plecach. Rozdział trzydziesty czwarty wyznaczał „wróźbitom” karę chłosty od biskupa. Przykładu wykonania takiej kary dostarcza żywot św. Gellérta, mimo iż pod piórem hagiografów – dzięki podstępowi podwładnych biskupa – nie zostaje ona wykonana naprawdę, a on sam żałuje swojej popędliwości.

Wszystkie powyższe przykłady oznaczają dla niechrześcijańskiej społeczności przymus uczestnictwa w rytuałach oraz postępowania według norm, które są dla niej niezrozumiałe i obce. To zaimplementowanie nowego porządku religijnego i wykorzenienie dawnego bez właściwej próby ewangelizacji. Omawiając prawodawstwo Stefana, Gy. Kristó uznał postępowanie króla za paradoksalne, gdyż przemoc klóci się z postawą chrześcijańską. Stwierdził zatem, iż Stefan działał dla większego dobra (Kristó, 2002, s. 84), czyli cel miał uświęcać środki. To bardzo niezręczne rozgrzeszanie stosowania przemocy. Sam Stefan przestrzegał następcę tronu przed niecierpliwością, przez którą król staje się tyranem (*Libellus...*, wyd. 1938). W świetle wystąpienia buntów pogańskich należałoby uznać, że w ten sposób – jako tyranię – społeczeństwo odbierało przymusową i gwałtowną, lecz powierzchowną, chrystianizację. Problemem jest oczywiście określenie, w jakim stopniu postulowane prawa wcielane były w życie; źródła normatywne nie opisują wszak rzeczywistości zastanej, a jedynie postulowaną. Wnioskując jednak z gorliwego nastawienia króla, realizował on prawa ze wszystkich sił i możliwości. Oponentów, którzy nie chcieli przyjąć chrztu, Stefan więził lub, jak można interpretować dwuznaczny przekaz kronik, kazał grzebać żywcem (*Anonimowego notariusza króla Béli Gesta Hungarorum*, wyd. 2006, s. 186–188; Bollók, 1979). Postępowanie takie naturalnie generować musiało opór – i był to opór dotyczący jak najbardziej kwestii religijnych.

Uprzywilejowanie duchowieństwa, również pod względem materialnym, oraz pozbawianie ludności narzędzi pracy, co mogło wiązać

się z niemożnością uprawy roli i skutkować problemami w wyżywieniu rodziny, pozornie jawią się jako przyczyny od religii odległe. W rzeczywistości jednak, podobnie jak inne nakazy, które wynikały z religijnych przekonań prawodawcy, nie zgadzały się one również z religijnymi przekonaniami adresatów: w ich postrzeganiu świata nie wiązały się bowiem z poczuciem świętości. Wspomniane w prawach sytuacje wielokrotnego popełniania tej samej winy wobec chrześcijaństwa – mimo nauczania duchownych i pokut – pokazuje w zasadzie świadomą konsekwencji niezgodę na przyjęcie zachowań sprzecznych z własną religią. Należy mieć bowiem na uwadze, że spoglądanie na problem religii głównie poprzez skupienie na kwestiach doktrynalnych jest wynikiem funkcjonowania w obrębie tradycji chrześcijańskiej. Religie etniczne, nieodwołujące się do żadnych tekstów, koncentrują się nie na ortodoksji, a na ortopraksji. Ich istotą nie jest zatem warstwa teologiczna, lecz rytualna. Najprawdopodobniej to właśnie kwestie rytuałów, obrzędów, usankcjonowane tradycją przodków należy widzieć w „życiu na sposób pogański”, na co naprowadzałoby samo słowo *ritus*. Odprawianie określonego cyklu rytuałów, w których przejawiają się wierzenia, w ramach społecznego kalendarza angażuje całą społeczność, wzmacniając jej tożsamość i poczucie wspólnoty (Rappaport, 2007). Do rytualnych działań lub kultywowania tradycji przodków można zaliczyć konkretny sposób uczesania, jaki charakteryzował mial Vatę. Informacji o wyróżniającej się fryzurze Węgrów we wcześniejszym okresie dostarczają niemieckie przekazy, wobec czego można dostrzec ciągłość wyrażania madziarskiej tożsamości (Spychała, 2001). Znacznie istotniejszym aspektem ortopraksji jest natomiast samo funkcjonowanie społeczeństwa, obowiązująca w nim hierarchia oraz sprawowanie władzy. Są to fundamentalne kwestie sankcjonowane religijnie (Durkheim, 2020; Rappaport, 2007). W czasach przed Stefanem I Świętym władza i porządek społeczny wśród Węgrów sankcjonowany był ich własną religią. W chwili „zajęcia ojczyzny” (węg. *honfoglalás*) ok. 896 r. Madziarzy podlegać mieli dwóm władcom w ramach podwójnego księstwa sakralnego – jakie występowało np. u Chazarów, z którymi przez lata sąsadowali (Czeglédy, 1974). Według biografy Stefana I, Györgya Györffyego (2013), Arpadowie odgrywali w tym systemie rolę książąt odpowiedzialnych za kwestie militarne i pozbawili władzy książąt sakralnych, przejmując ich funkcję, co byłoby analogią np. do przejścia władzy przez ród Karolingów u Franków. W takim ujęciu, nie mając rzeczywistej legitymacji sakralnej, dążenie do zaprowadzenia nowego porządku religijnego, który tę sankcję mimo nieodpowiedniego pochodzenia przynosił, byłoby całkowicie zrozumiałe. Hipoteza ta jest raczej odosobniona w węgierskiej mediewistyce. Dla Dezső Dümmertha (1989) przekazy poświadczają postrzeganie rodu Arpadów jako pochodzącego od

świętego przodka, a późniejsze kanonizacje członków dynastii (Stefana I, jego syna Emeryka, Władysława I) mogą być postrzegane jako kontynuacja, długie trwanie wcześniejszych wierzeń⁷. Nie rozstrzygając tego problemu, z całą pewnością można stwierdzić, że przed rozpoczęciem procesu chrystianizacji Madziarzy funkcjonowali w porządku społecznym opartym na religii. Najbliższych analogii w tym zakresie dostarczać powinny inne ludy stepowe. Informacje pomocnicze oferować może również język. Pochodzenie węgierskiego pojęcia oznaczające boga, *isten*, nie zostało jednoznacznie wyjaśnione, jednak wyklucza się jego rdzennie ugrofińskie korzenie (Pais, 1975; Rédei, 1999). Częstka *ten* może wskazywać na pokrewieństwo z imieniem tureckiego boga Tengri lub z chińskim Tian/Tien. Obie te możliwości łączą się z religiami związanymi z przestrzeganiem norm społecznych i ścisłej hierarchii, która przejawia się w rytuałach. Hipotetyczne pokrewieństwo węgierskiego boga z wspomnianymi powyżej wiązałoby się z podobnymi zachowaniami społeczno-religijnymi. Tym samym postrzeganie węgierskich buntów pogańskich przez Gy. Kristó jako walk jednostek o przywrócenie dawnych zasad funkcjonowania społecznego i politycznego właściwie wpisuje się w religijny charakter wystąpień.

Prace poświęcone dotychczas zagadnieniu buntów pogańskich podchodziły do tematu powierzchownie i jednostronnie, z częstym pominięciem istotnych przekazów źródłowych. Ujęcie problemu było zbyt wąskie z uwagi na ograniczenie pola widzenia do spraw polityki, mimo że nierozzerwalnie wiązała się ona z religią. Przyczyny wybuchu sprzeciwu wobec chrystianizacji były złożone. Dotyczyły zarówno zakłócenia dawnego rytualnego porządku, przejawiającego się najlepiej w formie sprawowania władzy, jak i przymusowego narzucania nowych norm społecznych i moralnych, połączonego z usankcjonowaną prawnie przemocą. Obciążenia na rzecz duchowieństwa chrześcijańskiego również z pewnością nie były bez znaczenia. Trudno przyznawać wiodącą rolę kwestiom czyisto światopoglądowym, które wobec raczkującej ewangelizacji na większą skalę wystąpić nie mogły, a dla społeczeństwa wyznającego tradycyjną religię nie wydawały się najistotniejsze. Zadowolającą, pełną odpowiedź na pytanie o przyczyny sprzeciwu wobec chrystianizacji mogłaby przynieść pogłębiona analiza przedstawionych propozycji, a także umieszczenie zjawiska w szerszym kontekście przynajmniej regionu środkowo-wschodniej Europy. Nie należy również – przy świadomości ryzyka – rezygnować z prób interdyscyplinarności i wykorzystania wyników badań innych

---

7 Na gruncie indoeuropejskim przykładem podobnych przekonań może być wywodzące się od dynastii Merowingów postrzeganie francuskich królów jako świętych (Bloch, 1998). Traktowanie władców w ten sposób może być zjawiskiem uniwersalnym.

dziedzin, które mogą prowadzić do lepszego zrozumienia światopoglądu i religii Węgrów sprzed konwersji na chrześcijaństwo.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

- Anonimowego notariusza króla Béli Gesta Hungarorum* (2006). Tłum. A. Kulbicka, K. Pawłowski, G. Wodzinowska-Taklińska, wstęp i przypisy R. Grzesik. Kraków: Societas Vistulana.
- Annales altahenses maiores* (1891). Ed. W. de Giesebrecht, E. ab Oefele. Hannover: Impensis Bibliopolii Hahniani.
- Chronici Hungarici compositio saeculi XIV* (1937). Ed. A. Domanovszky. W *Scriptores Rerum Hungaricarum*, t. I. Budapest: Academia Litter. Hungarica atque Societate Histor. Hungarica, 217–506.
- Deliberatio supra hymnum trium puerorum* (1978). Ed. G. Silagi. Turnhout: Brepols.
- Kanony Irlandzkie* (2011). W *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*. Oprac. A. Baron i H. Pietras SJ. Kraków: Wydawnictwo WAM, 48–57.
- Legenda Sancti Stephani regis maior et minor, atque legenda ab Hartwico episcopo conscripta* (1938). Ed. E. Bartoniek. W *Scriptores Rerum Hungaricarum*. T. II. Budapest: Academia Litter. Hungarica atque Societate Histor. Hungarica, 377–440.
- Legenda Sancti Gerhardi episcopi* (1938). Ed. E. Madzsar. W *Scriptores Rerum Hungaricarum*. T. II. Budapest: Academia Litter. Hungarica atque Societate Histor. Hungarica, 461–506.
- Libellus de institutione morum* (1938). Ed. I. Balogh. W *Scriptores Rerum Hungaricarum*, t. II. Budapest: Academia Litter. Hungarica atque Societate Histor. Hungarica, 619–627.
- Simonis de Keza Gesta Hungarorum* (1937). Ed. A. Domanovszky. W *Scriptores Rerum Hungaricarum*, t. I. Budapest: Academia Litter. Hungarica atque Societate Histor. Hungarica, 129–194.
- Závodszy, L. (1904). *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Budapest: A Szent-István-Társulat.

Literatura

- Berend, N., Laszlovszky J. i Szakács B.Zs. (2007). The kingdom of Hungary. W N. Berend (red.), *Christianization and the Rise of Christian Monarchy. Scandinavia, Central Europe and Rus' c. 900–1200*. Cambridge: Cambridge University Press, 319–368.

- Bloch, M. (1998). *Królowie cudotwórcy. Studium na temat nadprzyrodzonego charakteru przypisywanego władzy królewskiej zwłaszcza we Francji i w Anglii*. Warszawa: Volumen.
- Bollók, J. (1979). A Thonozuba-legenda történelmi hitele. *Századok*, nr 113, 97–107.
- Czeglédy, K. (1974). A szakrális királyság a steppei népeknél (a kazároknál és a magyaroknál). *Magyar Nyelv*, nr 70, 11–17.
- Durkheim, E. (2020). *Elementarne formy życia religijnego. System totemiczny w Australii*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Dümmerth, D. (1989). *A titokzatos jelbeszéd. A magyar szent királyok nemzetsége*. Budapest: Panorama.
- Györfly, Gy. (2013). *István király és műve*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Hernas, C. (1965). *W kalinowym lesie. U źródeł folklorystyki polskiej*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Hóman, B. (1928). *Magyar történet*. T. I. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Hoppál, M. (2009). *Szamani eurazjatyccy*. Warszawa: Iskry.
- Jánosi, M. (1996). *Törvényalkotás a korai Árpád-korban*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely.
- Kosztolnyik, Z.J. (1974). The Negative Results of the Enforced Missionary Policy of King Saint Stephen of Hungary: The Uprising of 1046. *The Catholic Historical Review*, nr 59, 569–586.
- Kristó, Gy. (1965). Megjegyzések az ún. „pogánylázadások” kora történetéhez. *Acta Universtatis Szegediensis. Acta Historica*, nr 18, 1–59.
- Kristó, Gy. (1994). *A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig*. Budapest: Argumentum.
- Kristó, Gy. (2000). *Írók szent Istvánról és koráról*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely.
- Kristó, Gy. (2001). *Szent István király*. Budapest: Vince Kiadó.
- Kristó, Gy. (2002). *Magyar historiográfia*, t. I: *Történetírás a középkori Magyarországon*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Pais, D. (1975). *A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Pauler, Gy. (1899). *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt*. Budapest: Atheneum Irod. és Nyomdai R. Társulat.
- Piekarczyk, S. (1968). *Barbarzyńcy i chrześcijaństwo. Konfrontacje społecznych postaw i wzorców u Germanów*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Pócs, É. (2017). A magyar táltos és a honfoglalás kori samanizmus. Kérdések és feltevések. *Ethnographia*, nr 128, 1–46.
- Rappaport, R.A. (2007). *Rytuał i religia w rozwoju ludzkości*. Kraków: Nomos.
- Rédai, K. (1999). *Isten szavunk eredete*. *Magyar Nyelv*, nr 95, 40–45.

- Russell, J.C. (1994). *The Germanization of Early Medieval Christianity. A Socio-historical Approach to Religious Transformation*. New York–Oxford: Oxford University Press.
- Spychała, L. (2001). „Capillum usque ad cutem ferro caedunt”. W kwestii źródeł i wiarygodności przekazu Kroniki Reginona o Węgrach. W M. Goliński i S. Rosik (red.), *Viae historicae. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Lechowi A. Tyszkiewiczowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 23–40.
- Szegfü, L. (1980). Vata népe. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*, nr 67, 11–19.
- Szegfü, L. (1996). *Ősi szellemi örökségünk I.: gondolatok az ősi magyar hitvilágról*. Szeged: wydanie własne.
- Tóth, S. (1985). Levente és András. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*, nr 82, 31–36.
- Veszprémy, L. (red.). (2002). *Szent István és az államalapítás*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Wasilewski, J.S. (1985). *Podróże do piekieł. Rzecz o szamańskich misteriach*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.

Karolina Madeja – magister filologii węgierskiej oraz historii na Uniwersytecie Jagiellońskim. Obecnie doktorantka w Szkole Doktorskiej Nauk Humanistycznych UJ na programie historia, gdzie przygotowuje rozprawę poświęconą tzw. reakcjom pogańskim w środkowo-wschodniej Europie. Do jej zainteresowań badawczych należą początki państwowości i wierzenia przedchrześcijańskie w regionie, relacje polsko-węgierskie we wczesnym średniowieczu oraz tradycje dynastyczne Piastów i Arpadów. Publikowała w „Średniowieczu Polskim i Powszechnym” oraz w serii Colloquia Russica (w druku).